

Wojciech Jaworski

(Independent Researcher, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-1922-9038>

E-mail: wjaworski7@gmail.com

Żydowskie organizacje charytatywne w Królestwie Polskim (1898–1914)

Jewish Charitable Organizations in Polish Kingdom (1898–1914)

ABSTRACT

The aim of the work is to present Jewish charity societies in Polish Kingdom; their legal basis for legalization by the state administration, chronology, geography, social position of the founders, changes in the goals of activity and its results, the attitude of state authorities. The source basis are archival files created by the provincial state administration, which legalized and supervised the organization's activities. The press largely ignored Jewish charities organizations, and the information published about them was imprecise. The incomplete state of preservation of the archival collections created by the provincial offices limits the presentation of the issue. Socio-economic changes among Jews in Polish Kingdom in the second half of the 19th century led to an increase in the number of the poor. The first Jewish charitable organizations of a general nature were legalized by the state administration in 1898. In the years 1902–1905, their registration was discontinued. During

PUBLICATION INFO					
				e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Wojciech Jaworski, Sosnowiec, Poland					
SOURCE OF FUNDING: Financed from the author's own funds					
SUBMITTED: 2021.12.09	ACCEPTED: 2022.04.04	PUBLISHED ONLINE: 2022.06.30			
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh			EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl		

the period when the state authorities regulated social life (1894–1906), at least 14 societies were legalized. Their founders were bankers, factory owners and great merchants. In the period of liberalization of social life (1906–1914), at least 102 independent organizations and 13 of their branches were registered. They specialized mainly in acting. The outbreak of the revolution in 1905 stimulated the social activation of: traders, craftsmen, private officials and freelancers who began to take part in creating charity organizations. Women also made them. The greatest number of Jewish charitable societies was established in the governorates and large cities that were most advanced in transformations.

Key words: Jews, charity organizations, Polish Kingdom, second half of the 19th century

STRESZCZENIE

Celem pracy jest ukazanie żydowskich towarzystw dobroczynnych w Królestwie Polskim; ich podstaw prawnych legalizacji przez administrację państwową, chronologii, geografii, stanowiska społecznego założycieli, przemian celów działalności i jej rezultatów, stosunku władz państwowych. Podstawę źródłową stanowią źródła archiwalne wytworzone przez gubernialną administrację państwową, która legalizowała i nadzorowała działalność organizacji. Prasa pomijała w większości żydowskie organizacje charytatywne, a zamieszczane o nich informacje są nieprecyzyjne. Niepełny stan zachowania zespołów archiwalnych wytworzonych przez urzędy gubernialne ogranicza przedstawienie problematyki. Przemiany społeczno-ekonomiczne wśród Żydów w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w. doprowadziły do wzrostu liczby ubogich. Pierwsze żydowskie organizacje charytatywne, które miały charakter ogólny, administracja państwowa zaczęła legalizować w 1898 r. W latach 1902–1905 zaprzestano ich rejestracji. W okresie regulowania przez władze państwowe życia społecznego (1894–1906) zalegalizowano co najmniej 14 towarzystw. Ich założycielami byli bankierzy, fabrykanci i wielcy kupcy. W okresie liberalizacji życia społecznego (1906–1914) zarejestrowano co najmniej 102 organizacje samodzielne oraz 13 ich oddziałów. Miały one charakter głównie wyspecjalizowany. Wybuch rewolucji w 1905 r. zaktywizował społecznie: handlarzy, rzemieślników, urzędników prywatnych i osoby wykonujące wolne zawody, którzy zaczęli brać udział w tworzeniu organizacji charytatywnych. Tworzyły je także kobiety. Najwięcej żydowskich towarzystw dobroczynnych powstało w guberniach oraz wielkich miastach najbardziej zaawansowanych w przemianach.

Słowa kluczowe: Żydzi, organizacje charytatywne, Królestwo Polskie, druga połowa XIX w.

Gminy żydowskie (kahaly) udzielały od początku swego istnienia pomocy ubogim członkom. Biedni obok jednorazowych lub stałych zapomóg pieniężnych otrzymywali wsparcie w postaci artykułów spożywczych, szczególnie z okazji świąt religijnych. Wyjątkową opieką otaczano chorych, sieroty i starców. Ubogim chorym wynajęci przez kahał lekarze udzielali bezpłatnie porad, a pielęgniarze odwiedzali. Wydawano im darmo leki. Większe gminy utrzymywały przytułki (szpitale), w których przebywali bezdomni oraz samotni chorzy i starcy. Biedne panny były

wyposażane w posagi, a ubogim zmarłym urządzano bezpłatne pogrzeby. W celu realizacji tych zadań działały przy dużych gminach wyspecjalizowane bractwa. W Królestwie Polskim kahały zostały w 1817 r. zastąpione przez okręgi bożnicze, których kompetencje obejmowały działalność dobroczynną.

Wzrost liczby ludności wyznania mojżeszowego w rozwijających się miastach i osadach Królestwa Kongresowego w drugiej połowie XIX w., rozpad wśród niej więzi rodzinnych wywołany głównie migracjami, a także rozwój przemysłu, handlu hurtowego oraz budowa kolei żelaznej, prowadziły do stałego zwiększania się liczby ubogich. Rzemieślnicy i w części drobni kupcy tracili swe źródła utrzymania, a zatrudnienie pracowników najemnych w przedsiębiorstwach w związku ze zmienną koniunkturą gospodarczą było niestabilne. Pomoc społeczna udzielana przez okręgi bożnicze stawała się w wielkich skupiskach Żydów niewystarczająca. Wśród organizacji filantropijnych w Kongresówce powstałych do 1897 r. tylko Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności obejmowało swym działaniem biednych niezależnie od wyznania.

Podmiotem artykułu są legalne organizacje żydowskie udzielające bezwrotnej pomocy osobom niebędącym ich członkami. Pomija on stowarzyszenia wspierające ubogich uczniów¹. Żydowskie towarzystwa charytatywne w Królestwie Kongresowym nie były przedmiotem samodzielnych opracowań. Czesław Kępski, wykorzystując głównie prasę, w rozprawie o towarzystwach dobroczynności w Kongresówce pominął większość spośród nich powstałych po 1906 r., a ustalenia dotyczące uwzględnionych są w części nieprecyzyjne². Autor przedstawił samodzielnie dzieje pierwszej żydowskiej organizacji charytatywnej w Łodzi³. Zagadnienia dobroczynności w guberni kaliskiej w drugiej połowie XIX w. omówił Andrzej Tomaszewicz⁴. Magdalena Książek ukazała pomoc biednym, w tym Żydom, w Kielcach, wykorzystując głównie czasopisma, co doprowadziło do nieścisłości w odniesieniu do żydowskich organizacji charytatywnych i pominięcie ich części⁵. Podobnie postąpił wcześniej w opracowaniach

¹ W. Jaworski, *Towarzystwa pomocy materialnej uczniom i studentom w Królestwie Polskim (1881–1914)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2010, 1–2 (207–208), s. 107–117.

² C. Kępski, *Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815–1914)*, Lublin 1993.

³ Idem, *Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności w latach 1899–1918*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” [dalej: „BŻIH”] 1990, 3–4 (155–156), s. 93–100.

⁴ A. Tomaszewicz, *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864–1914*, Łódź 2010; idem, *Prowincjonalne towarzystwa dobroczynności w guberni kaliskiej do 1914 roku*, w: *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, t. 3, red. W. Puś, Łódź 2005, s. 267–306.

⁵ M. Książek, *Dzieje dobroczynności w Kielcach w XIX i początkach XX wieku*, Kielce 2016.

o Żydach w tym mieście samodzielnie Krzysztof Urbański⁶ oraz z Rafałem Blemenfeldem⁷. Niektóre żydowskie stowarzyszenia filantropijne w Łodzi przedstawili Kazimierz Badziak i Jacek Walicki⁸, Wiesław Puś⁹ oraz Marta Sikorska-Kowalska¹⁰, a wspomniał Stefan Pytlas¹¹. Ryszard Zabłotniak sam¹² oraz z Henrykiem Kroszczorem¹³ omówił dzieje organizacji wspierających biednych chorych w Warszawie. Ida Merżan wydała część sprawozdań Towarzystwa „Pomoc Sieroca” w Warszawie¹⁴.

Podstawę źródłową do dziejów żydowskich organizacji charytatywnych w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. stanowią archiwalia proveniencji państwowej. Nie zachowały się w archiwach polskich akta wytworzone w byłym Suwalskim Urzędzie Gubernialnym do spraw Stowarzyszeń i Związków. Natomiast w Płocku stan zespołów urzędów gubernialnych jest szczątkowy. Nie został dotychczas opracowany Wydział Administracyjny Rządu Gubernialnego Warszawskiego (1867–1915), co uniemożliwia szczegółowe przedstawienie organizacji legalizowanych w tej guberni do 1906 r. Średni stan zachowania prezentują akta wytworzone w urzędach gubernialnych w: Chełmie, Kaliszu, Kielcach, Łomży, Radomiu i Siedlcach, a najlepszy w Lublinie, Piotrkowie Trybunalskim oraz Warszawie od 1906 r. Uzupełnia je szczątkowo zachowany zespół „Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego” (1874–1917)¹⁵.

⁶ K. Urbański, *Czas pionierów, czyli społeczność żydowska w Kielcach w latach 1863–1904*, „BŻIH” 1988, 1–2 (145–146), s. 33–46.

⁷ K. Urbański, R. Blumenfeld, *Słownik historii kieleckich Żydów*, Kielce 1995.

⁸ K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2002.

⁹ W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2001.

¹⁰ M. Sikorska-Kowalska, *Kierunki i formy działalności dobroczynnej na rzecz kobiet w wielkich miastach Królestwa Polskiego. Od dobroczynności do wsparcia społecznego*, w: *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, red. M. Przeniosło, Kielce 2008, s. 53–69.

¹¹ S. Pytlas, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994.

¹² R. Zabłotniak, *Towarzystwo Opieki nad Nerwowo i Umysłowo Chorymi Żydami w Warszawie (1906–1939)*, „BŻIH” 1981, 1 (117), s. 37–44.

¹³ H. Kroszczor, R. Zabłotniak, *Żydowskie Towarzystwo Przeciwgruźlicze „Brijus–Zdrowie”*, „BŻIH” 1974, 1 (89), s. 83–96.

¹⁴ *Towarzystwo „Pomoc Sieroca” (wybór sprawozdań 1910–1934)*, oprac. I. Merżan, „BŻIH” 1976, 3 (99), s. 73–84.

¹⁵ Źródła archiwalne do artykułu zgromadzono po części ze środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864–1914” realizowanego w latach 1999–2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym od 1867 r. kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie, a te, które nie były siedzibą władz

Charakter źródeł archiwalnych determinuje możliwości ukazania problematyki. Głównie zachowały się jednostki archiwalne dotyczące rejestracji organizacji lub jej odmowy, niekiedy zawierające także informacje o wyborach członków organów stowarzyszenia, rzadko roczne lub kilkuletnie sprawozdania z działalności, które koncentrują się na kwestiach finansowych. W wielu przypadkach wiadomo tylko o zalegalizowaniu organizacji ze sporządzanych przez administrację wykazów stowarzyszeń w granicach powiatu, guberni lub całej Kongresówki. Niekiedy dokładne daty legalizacji są nieznane. Informacje mają czasem charakter pośredni, a same akta dotyczą innych spraw. W zachowanej prasie do 1914 r. brak praktycznie większych wzmianek o żydowskich towarzystwach dobroczynnych, a podawane informacje są nieścisle, o czym świadczą wspomniane prace C. Kępskiego i M. Książek.

Prawo legalizacji wszelkiego rodzaju organizacji, w tym charytatywnych, w Królestwie Polskim należało pierwotnie do władcy, którym był cesarz rosyjski. Objęcie tronu przez Mikołaja II w 1894 r. zakończyło okres ograniczania legalnego życia społecznego w Kongresówce po powstaniu styczniowym. Minister spraw wewnętrznych 10/22 czerwca 1897 r. zatwierdził statut wzorcowy towarzystw pomocy biednym, który nawiązywał do statutu Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności z 1891 r. Dnia 16/28 czerwca tego samego roku przekazał on swe uprawnienia właściwym gubernatorom. Organami towarzystwa były zebrania ogólne członków oraz pochodzące z wyborów wykonawczy zarząd i kontrolna komisja rewizyjna. Członkowie, którymi mogły być także kobiety, dzielili się na rzeczywistych wnoszących składki w pełnej wysokości, wspierających wnoszących niższe kwoty oraz honorowych powoływanych za szczególne zasługi dla towarzystwa. Czynne i bierne prawa wyborcze posiadali członkowie rzeczywisci i honorowi¹⁶.

Grupa przemysłowców w 1881 r. rozpoczęła starania o utworzenie żydowskiej organizacji charytatywnej w Łodzi. W 1896 r. podanie z identyczną prośbą wnieśli lekarze. W 1897 r. generał-gubernator warszawski chciał, by działające w mieście Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności rozszerzyło działalność o Żydów, co zostało odrzucone przez jego członków. Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności zalegalizowano 10/22 grudnia 1898 r. Poza miastem swym działaniem obejmowało ono ówczesne przedmieścia – osady Bałuty Nowe, Bałuty Stare i Żu-

---

gubernialnych lub powiatowych, zostały uzupełnione o informację o położeniu w ówczesnym powiecie.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Rząd Gubernialny Lubelski, Wydział Administracyjny, Referat I inspektorsko-nadzorczy [dalej: RGL Adm I], sygn. 1899:54/b, *passim*.

bardź (powiat łódzki, późniejsze dzielnice miasta). W latach 1900–1901 założono: tanią kuchnię, bezprocentową kasę pożyczkową, przytułek noclegowy, ochronkę, a także udzielano pomocy w postaci zapomóg oraz chorym bezpłatnych porad lekarskich. W 1910 r. utworzono przytułek położniczy oraz rozpoczęto budowę szpitala dla psychicznie i nerwowo chorych. W 1899 r. należało do towarzystwa 154 członków, w 1903 r. – 1597, w 1908 r. – 1442, a w 1913 r. – 1388. Spadek ich liczby po 1906 r. był prawdopodobnie głównie następstwem powstawania w mieście nowych żydowskich stowarzyszeń charytatywnych. Może słabło też z czasem zainteresowanie jego działalnością lub przyczynił się do tego panujący kryzys gospodarczy. Prezesami zarządu byli przemysłowcy Izrael Kalman Poznański (1899–1900), jego syn Ignacy (1900–1908) i Jakub Hertz (1908–1914)¹⁷. W 1904 r. próbowano wyodrębnić działającą przy organizacji sekcję pomocy chorym w samodzielne towarzystwo pomocy biednym chorym¹⁸.

W wielkich skupiskach wyznawców judaizmu w guberni piotrkowskiej w końcu XIX w. powstało jeszcze pięć organizacji charytatywnych. Najstarszym żydowskim stowarzyszeniem dobroczynnym w Kongresówce było Towarzystwo Pomocy Biednym Wyznania Mojżeszowego w Piotrkowie Trybunalskim zarejestrowane 17/29 września 1898 r.¹⁹ Identyczne organizacje zarejestrowano w Będzinie 24 lipca/5 sierpnia 1899 r.²⁰ i Brzezinach 21 września/3 października 1899 r.²¹ Statut Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności w Częstochowie zatwierdzono 27 marca/8 kwietnia 1899 r. W 1903 r. należało do niego 490 członków. Stowarzyszenie prowadziło dwie ochronki dla dzieci, dom starców, kalek i sierot oraz szpital, którego budowę gmachu ukończono w 1913 r.²²

¹⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego [dalej: KGGW], sygn. 2803, k. 87; Archiwum Państwowe w Łodzi [dalej: APŁ], Rząd Gubernialny Piotrkowski – Kancelaria Prezydyjna [dalej: RGP-Prez], sygn. 294, k. 18; K. Badziak, J. Walicki, *op. cit.*, s. 70–73, 75–76, 81–82, 84–85; C. Kępski, *Łódzkie*, s. 93–98; idem, *Towarzystwa*, s. 209–211, 240, 242; W. Puś, *op. cit.*, s. 179–180; S. Pytlas, *op. cit.*, s. 171–173. Zespół archiwalny Rząd Gubernialny Piotrkowski-Kancelaria Prezydyjna zawiera akta Piotrkowskiego Urzędu Gubernialnego do spraw Stowarzyszeń i Związków.

¹⁸ APŁ, Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny, sygn. 7026, *passim*.

¹⁹ AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 84; APŁ, RGP-Prez, sygn. 294, k. 4.

²⁰ APŁ, RGP-Prez, sygn. 294, k. 21.

²¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 124; APŁ, RGP-Prez, sygn. 294, k. 39; K. Woźniak, *Brzeziny w czasach zaborów*, w: *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. K. Badziak, Łódź–Brzeziny 1997, s. 248.

²² AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 105; APŁ, RGP-Prez, sygn. 294, k. 29; Z. Jakubowski, *Częstochowscy Żydzi. Charakterystyka problematyki i perspektywy badań*, w: *Z dziejów Żydów*

Towarzystwo Pomocy Biednym Wyznania Mojżeszowego w Sosnowcu (wielkiej osadzie handlowo-przemysłowej, która uzyskała prawa miejskie w 1902 r., powiat będziński) zalegalizowano prawdopodobnie w 1901 r. Powstało ono z przekształcenia działającego w osadzie od 1894 r. „komitetu pomocy biednym” przy miejscowej filii Będzińskiego Okręgu Bożniczego. Prezesami zarządu stowarzyszenia byli przemysłowcy Bernard Oppenheim (1901–1905) i Stanisław Jarmułowicz (1905–1912?). Utrzymywało ono przytułek dla starców i inwalidów, dom sierot oraz ambulatorium, które zostało zastąpione przez szpital wzniesiony w latach 1911–1913²³.

Członkowie dozoru bożniczego doprowadzili do zalegalizowania 2/14 stycznia 1899 r. Towarzystwa Pomocy Biednym Żydom w Kaliszu. W roku powstania skupiało ono 644 członków, w 1903 r. – 722, a w 1906 r. – 546. Prezesami zarządu byli bankier Maurycy Mamroth (1899), dr Magnus Brokman (1902) i Emanuel Gross (1909, 1911, 1913). W organizacji istniały sekcje zapomóg i pożyczek bezpłatnych, pomocy chorym oraz pomocy położnicom. W 1907 r. założono przedszkole i rozpoczęto organizowanie kolonii letnich dla dzieci²⁴.

Towarzystwo Pomocy Biednym Wyznania Mojżeszowego w Łomży zarejestrowano 16/28 marca 1900 r. Należało do niego w latach 1901–1914 od 54 do 81 członków. Obok udzielania pomocy prowadziło ono także kursy rzemieślnicze dla chłopców, które w 1907 r. przekształcono w szkołę zawodową²⁵.

Grupa kupców, przemysłowców i lekarzy pod przywództwem rabina wniosła podanie o legalizację Towarzystwa Pomocy Biednym Wyznania Mojżeszowego w Kielcach, która nastąpiła 7/20 stycznia 1901 r. Przejęło ono działające przy okręgu bożniczym sekcje pomocy chorym i pogrzebową oraz doprowadziło do wzniesienia szpitala żydowskiego w latach 1902–1908. Utrzymywało także elementarną szkołę religijną. Na czele

w Częstochowie, red. Z. Jakubowski, współpr. S. Podobiński, Częstochowa 2002, s. 18–19; C. Kępski, *Towarzystwa*, s. 208.

²³ *Обзор Петроковской губернии за 1901 год. (Приложение к Всеподданнейшему отчету)*, Петроков 1902, s. 93; *Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego na rok przestępny 1912*, Sosnowiec 1912, s. 159.

²⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 72; APŁ, Rząd Gubernialny Kaliski [dalej: RGKal], sygn. 1249, *passim*; C. Kępski, *Towarzystwa*, s. 207; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność*, s. 171–178, 181–182, 187.

²⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 15; Archiwum Państwowe w Białymstoku [dalej: APB], Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego [dalej: KGŁ], sygn. 1033, k. 20; A. Dobroński, *Łomża w latach 1866–1918, Łomża–Białystok 1993*, s. 171. Zespół Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego zawiera akta Łomżyńskiego Urzędu Gubernialnego do spraw Stowarzyszeń i Związków.

zarządu organizacji stanął kupiec i właściciel ziemski Mojżesz Pfeiffer. W 1901 r. zrzeszała ona 50 członków, a w 1905 r. – 235²⁶.

Wraz z kształtowaniem się nowoczesnej świadomości narodowej wśród Polaków w Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności w końcu XIX w. zaczęły narastać nastroje niechętnie Żydom²⁷. W ich następstwie doprowadzono do zalegalizowania w Warszawie 3/16 marca 1901 r. przez generał-gubernatora warszawskiego Towarzystwa Pomocy Biednym Żydom²⁸, a 31 marca/13 kwietnia 1901 r. przez ministra spraw wewnętrznych Towarzystwa Pomocy Biednym Żydom „Ezra”. Odstąpienie w przypadku stolicy Kongresówki od zasady zatwierdzania statutów przez właściwego gubernatora wynikało z faktu, że miasto było siedzibą urzędu generał-gubernatora. Prezesem zarządu pierwszej organizacji został wybrany w 1908 r. Josef Wegmeister²⁹.

Statut Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności w Płocku zatwierdzono 26 listopada/9 grudnia 1901 r. W latach 1903–1906 skupiało ono od 562 do 811 członków, przy tendencji spadkowej³⁰.

W najwyższych władzach Cesarstwa Rosyjskiego na przełomie XIX i XX w. narastały nastroje antysemickie, spotęgowane licznym udziałem Żydów w ruchu rewolucyjno-terrorystycznym. Prawdopodobnie 1/14 stycznia 1902 r. generał-gubernator warszawski wydał zarządzenie zakazujące legalizacji stowarzyszeń dobroczynnych tworzonych samodzielnie przez Żydów. Może jednak gubernatorzy wykorzystywali zarządzenia z 1902 r. o zakazie tworzenia samodzielnie przez Żydów stowarzyszeń pomocy wzajemnej lub towarzystw kredytowych.

Adwokaci, lekarze i urzędnicy bankowi wyznania mojżeszowego w Lublinie w 1903 r. rozpoczęli starania o zgodę na utworzenie towarzystwa „Pomoc Bracka”, co spotkało się z odmową³¹. W 1904 r. próbowano założyć żydowskie towarzystwo dobroczynne w Kole³². W latach 1905–

²⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 172; Archiwum Państwowe w Kielcach [dalej: APK], Rząd Gubernialny Kielecki [dalej: RGKiel], sygn. 6032, k. 7; sygn. 6345, passim; C. Kępski, *Towarzystwa*, s. 207; M. Książek, *op. cit.*, s. 92–94; K. Urbański, R. Blumenfeld, *op. cit.*, s. 126–127.

²⁷ C. Kępski, *Towarzystwa*, s. 150–151.

²⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7690, passim; Archiwum Państwowe w Warszawie [dalej: APW], Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń [dalej: WGUS], sygn. 220, passim.

²⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7974, passim.

³⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 9; C. Kępski, *Towarzystwa*, s. 208.

³¹ APL, RGL Adm I, sygn. 1903:22, passim.

³² APŁ, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego [dalej: KGKa], sygn. 1104, passim; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność*, s. 186–189; idem, *Prowincjonalne*, s. 270, 281. Zespół Kancelaria Gubernatora Kaliskiego zawiera akta Kaliskiego Urzędu Gubernialnego do spraw Stowarzyszeń i Związków.

1907 grupa kupców dążyła do zalegalizowania towarzystwa drobnych za-
pomóg biednym Żydom w Warszawie³³.

W Lublinie grupa osób wykonujących wolne zawody i urzędników
prywatnych ponowiła prośbę na początku października 1905 r. i wkrótce
generał-gubernator warszawski wyraził zgodę na legalizację organizacji.
Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności w Lublinie zarejestrowano 25
października/7 listopada 1905 r. Pierwszym prezesem jego zarządu wy-
brano dyrektora banku Jakuba Kipmana³⁴. Zachęciło to inną grupę mies-
zczan do starań w listopadzie 1905 r. o rejestrację towarzystwa pomocy
biednym Żydom w Lublinie, które zakończyły się bez powodzenia³⁵.

W grudniu 1905 r. wniesiono podanie o zatwierdzenie statutu Towa-
rzystwa Pomocy Biednym Żydom w Koninie, co nastąpiło 21 stycznia/3
lutego 1906 r. Gubernator kaliski uznał, że wszelkie wcześniej obowiązu-
jące ograniczenia są nieważne w świetle „manifestu październikowego”.
W 1909 r. do organizacji należało do 329 członków, a w 1913 r. – 265. Na
czele jej zarządu stali Maurycy Kopff (1909) i I. Szpilfogel (1911). Towa-
rzystwo miało wydziały: oświatowy „Talmud Tora”, chorych „Bikur Cho-
lim”, posagów dla biednych panien oraz pogrzebowy „Chewra Kadisza”.
Utrzymywało przytulki dla położnic oraz starców³⁶.

Wydany w następstwie wybuchu rewolucji manifest Mikołaja II
z 17/30 października 1905 r. zapowiedział między innymi liberalizację
życia społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, a tymczasowe
przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. ułatwiły
zakładanie i działalność organizacji społecznych. Przepisy te regulowały
zasady legalizacji i funkcjonowania wszelkiego typu stowarzyszeń, z wy-
jątkiem religijnych, oraz organizacji prowadzących dochodową działal-
ność gospodarczą. Prawo ich legalizacji przekazano powstałym na ich
podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków.
Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania
organizacji lub zatwierdzenia także jej statutu, co nadawało jej osobowość
prawną. W odniesieniu do organizacji charytatywnych jedyną była druga
ewentualność, bowiem posiadały one majątek ruchomy i nieruchomy. Ich
struktura wewnętrzna i rodzaje członkostwa w porównaniu ze statutem
z 1897 r. nie uległy zmianie. Po wprowadzeniu przepisów tymczasowych
o stowarzyszeniach i związkach wyznawcy judaizmu utworzyli organiza-

³³ APW, WGUS, sygn. 26, *passim*.

³⁴ APL, RGL Adm I, sygn. 1905:75, k. 3–19.

³⁵ APL, RGL Adm I, sygn. 1905:75, k. 21.

³⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 73; APŁ, KGKaI, sygn. 1227, *passim*; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność*, s. 186–190.

cje charytatywne w pozostałych trzech miastach gubernialnych Kongresówki, w których dotychczas ich nie było.

Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności w Suwałkach zarejestrowano 23 czerwca/6 lipca 1906 r.³⁷ Poza stolicą tej guberni wiadomo tylko o zalegalizowaniu 9/22 marca 1907 r. Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynnego w Sejnach³⁸.

Statut Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynności w Radomiu zatwierdzono 15/28 marca 1907 r. Wobec braku działalności nastąpiła jego likwidacja 16/29 października 1910 r. Do ponownej legalizacji doszło 22 listopada/5 grudnia 1912 r.³⁹

Z inicjatywy mieszczan wyznania mojżeszowego powstało Towarzystwo Dobroczynności „Pomoc w Nadzwyczajnych Wypadkach” w Siedlcach, wpisane do rejestru 5/18 lipca 1910 r. Jego pierwszym prezesem był Fajwel Unger. Już w grudniu tego samego roku podjęto starania o rozszerzenie działalności organizacji na całą gubernię siedlecką, co nastąpiło 28 lutego/13 marca 1911 r. Jej filie utworzono w: Łukowie 13/26 marca 1911 r., Radzynie Podlaskim 8/21 kwietnia 1912 r., Garwolinie 28 marca/10 kwietnia 1912 r., osadzie Łosice (powiat konstantynowski) 28 listopada/11 grudnia 1912 r., Białej Podlaskiej 23 maja/5 czerwca 1913 r. i Międzyrzeczu Podlaskim (powiat radzyński) 20 czerwca/3 lipca 1913 r.⁴⁰

W guberni warszawskiej powstało niewiele stowarzyszeń charytatywnych o charakterze ogólnym. W 1906 r. kupcy, rzemieślnicy i nauczyciele chcieli zalegalizować żydowskie towarzystwo dobroczynności „Ezra” w Płońsku, ale przedłożony projekt statutu nie był zgodny z obowiązującymi przepisami⁴¹. Grupa kupców, rzemieślników i urzędników prywatnych rozpoczęła w końcu 1906 r. starania o legalizację Towarzystwa Wspierania Biednych Żydów w Kutnie. Projekt statutu wzorowano na Towarzystwie Pomocy Potrzebującym Uczniom Męskiej i Żeńskiej Szkół Handlowych w Pabianicach z 1904 r. Po odmowie do inicjatorów dołączył rabin miejscowego okręgu bożniczego. Statut organizacji zatwierdził 5/18 sierpnia 1907 r. generał-gubernator warszawski, bowiem przedłożony projekt statutu nie był zgodny z przepisami tymczasowymi i odwoływał się do statutu wzorcowego towarzystw pomocy biednym uczniom

³⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 25.

³⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7201, k. 3.

³⁹ Archiwum Państwowe w Radomiu [dalej: APR], Urząd Gubernialny Radomski do spraw Stowarzyszeń i Związków [dalej: UGRSZ], sygn. 2, k. 7, 16, 21.

⁴⁰ APL, Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń [dalej: SGUS], sygn. 123, passim.

⁴¹ AGAD, KGGW, sygn. 7193, k. 5; APW, WGUS, sygn. 36, passim.

z 1897 r.⁴² Kupcy i rzemieślnicy wiosną 1907 r. wnieśli podanie o rejestrację żydowskiego towarzystwa dobroczynności we Włocławku. Po początkowej odmowie dołączyli do nich fabrykanci, lekarz i miejscowy rabin. Towarzystwo Pomocy Biednym Żydom we Włocławku zarejestrowano 24 marca/6 kwietnia 1908 r.⁴³ Kupcy i urzędnicy prywatni byli założycielami Towarzystwa Pomocy Biednym Żydom osad Aleksandrów, Ciechocinek i Służewo z siedzibą w Aleksandrowie Kujawskim (powiat nieszawski), które zarejestrowano 5/18 listopada 1909 r. Pierwszym prezesem jego zarządu wybrano kupca Eduarda Richtera⁴⁴. Miejscowy rabin z grupą wiernych doprowadził do zalegalizowania Towarzystwa Pomoc Bracka w Gąbinie (powiat gostyniński) 13/26 lutego 1913 r. Na czele jego zarządu stanął rabin Lejb Złotnik, a w roku powstania organizacja zrzeszała 43 członków⁴⁵.

Równie mało powstało ogólnych organizacji dobroczynnych w guberni piotrkowskiej. W Łodzi kupcy byli założycielami Towarzystwa Pomocy Biednym Żydom „Chewrat Miszmorim” zalegalizowanego 29 marca/11 kwietnia 1908 r.⁴⁶ oraz Towarzystwa Opieki nad Biednymi Żydami „Machzikaj Hadas” 1/14 kwietnia 1910 r.⁴⁷ W drugim przypadku za wzór posłużył statut organizacji zarejestrowanej w Częstochowie w 1908 r. Właścicielki nieruchomości i handlarki założyły Żydowskie Żeńskie Towarzystwo Dobroczynne w osadzie Bałuty zalegalizowane 7/20 marca 1911 r.⁴⁸

Urzędniczki prywatne doprowadziły do legalizacji 8/21 marca 1908 r. Łódzkiego Żydowskiego Żeńskiego Towarzystwa Dobroczynnego „Pomoc”. Miało ono udzielać pomocy głównie biednym i chorym dzieciom. Mała liczba członkiń i trudności finansowe spowodowały zmianę statutu, zakresu działalności i nazwy organizacji. 14/27 lipca 1912 r. zatwierdzono Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Dobroczynne, którego statut zniósł ograniczenia dotyczące płci członków i wprowadził ogólny charakter działalności⁴⁹.

Poza Łodzią w guberni piotrkowskiej powstały trzy ogólne organizacje charytatywne. Wspomniane Towarzystwo Opieki nad Biednymi Żydami „Machzikaj Hadas” w Częstochowie zarejestrowane 13/26 września

⁴² APW, WGUS, sygn. 285, *passim*.

⁴³ APW, WGUS, sygn. 354, *passim*; sygn. 430, *passim*.

⁴⁴ APW, WGUS, sygn. 619, *passim*.

⁴⁵ APW, WGUS, sygn. 946, *passim*.

⁴⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7445, k. 18; APŁ, RGP-Prez, sygn. 601, *passim*.

⁴⁷ APŁ, RGP-Prez, sygn. 808, *passim*.

⁴⁸ APŁ, RGP-Prez, sygn. 903, *passim*; M. Sikorska-Kowalska, *op. cit.*, s. 62.

⁴⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7445, k. 15; APŁ, RGP-Prez, sygn. 592, *passim*.

1908 r.⁵⁰ oraz Żydowskie Towarzystwa Dobroczynne w Zawierciu (osada przemysłowa, powiat będziński) 23 października/5 listopada 1908 r. (nowy statut zmieniający wysokość składek członkowskich zatwierdzono 3/16 grudnia 1910 r.)⁵¹ i Pabianicach 27 sierpnia/9 września 1909 r.⁵² Ich założycielami byli kupcy przy mniejszym udziale fabrykantów i rzemieślników. Pierwszym prezesem organizacji zawierciańskiej został przemysłowiec Maurycy Weintraub.

W sąsiedniej guberni kaliskiej utworzono tylko Towarzystwo Wspierania Biednych Żydów w Łęczycy zarejestrowane 1/14 sierpnia 1909 r. (statut zatwierdzono 3/16 sierpnia tego samego roku). W roku powstania skupiało ono 260 członków⁵³.

W guberni kieleckiej powołano do życia dwie ogólne organizacje dobroczynne. Prawdopodobnie żydowskie Towarzystwo Pomocy Biednym w Olkuszu zalegalizowano 31 stycznia/13 lutego 1909 r.⁵⁴, a Towarzystwo Pomocy Biednym Wyznania Mojżeszowego w osadzie Jędrzejów 24 kwietnia/7 maja 1913 r. (statut zatwierdzono 11/24 lipca tego samego roku). Pierwszym prezesem stowarzyszenia jędrzejowskiego został wybrany Izrael Dawid Zelcer⁵⁵.

W guberni lubelskiej tylko w jej stolicy doszło do zalegalizowania 29 grudnia 1912/11 stycznia 1913 r. Żydowskiego Towarzystwa „Tomchaj Anjim”⁵⁶. Nie udały się próby utworzenia żydowskiego towarzystwa dobroczynnego w Chełmie (miasto stało się w 1912 r. siedzibą nowo utworzonej guberni) w latach 1909–1914 z powodu uchybień formalnych⁵⁷.

Nie powiodły się również w guberni łomżyńskiej w latach 1913–1914 dążenia do założenia towarzystwa pomocy biednym wyznania mojżeszowego w Grajewie (powiat szczuczynski) z powodu braków formalnych⁵⁸.

W okresie liberalizacji w Królestwie Kongresowym tworzone głównie wyspecjalizowane organizacje charytatywne. Było to uwarunkowane ograniczonymi możliwościami finansowymi założycieli, a później i człon-

⁵⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7867, k. 6; APL, RGP-Prez, sygn. 641, passim.

⁵¹ AGAD, KGGW, sygn. 7867, k. 6; APL, RGP-Prez, sygn. 644, passim.

⁵² AGAD, KGGW, sygn. 7867, k. 19; APL, RGP-Prez, sygn. 735, passim.

⁵³ APL, KGKiel, sygn. 1978, passim; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność*, s. 186–187.

⁵⁴ APK, RGKiel, sygn. 6032, k. 23.

⁵⁵ APK, Urząd Gubernialny Kielecki do spraw Stowarzyszeń [dalej: UGKS], sygn. 33, k. 9; sygn. 34, passim.

⁵⁶ APL, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego, sygn. 1914:31 st. II, k. 5; Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń [dalej: LGUS], sygn. 16, k. 3; sygn. 155, passim.

⁵⁷ APL, Chełmski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń [dalej: ChGUS], sygn. 160, passim; RGL Adm I, sygn. 1909:55, passim.

⁵⁸ APB, KGL, sygn. 1183, passim; sygn. 1265, passim.

ków. Nie mogli oni prowadzić wielokierunkowej działalności i koncentrowali się na wybranej, dla nich najistotniejszej.

Dostarczanie najuboższym chleba i podstawowych artykułów żywnościowych było celem działania Towarzystwa Pomocy na Wypadek Ostatecznej Potrzeby „Bajs Lechem” w Warszawie powstałego z inicjatywy kupców. Jego zalegalizowanie nastąpiło 12/25 września 1912 r. Na czele zarządu stali Zelig Spinka (1912) i Izidor Fajner (1914)⁵⁹. Towarzystwo „Bajs Lechem” w Radomiu założyli handlarze na czele z podrabinem miejscowego okręgu bożniczego, a jego rejestracja nastąpiła 16/29 listopada 1913 r. (statut zatwierdzono 23 listopada/6 grudnia 1913 r.)⁶⁰.

Przepisy religii mojżeszowej nakazywały spożywanie określonych potraw w święta religijne. Ortodoksyjni kupcy i właściciel chederu doprowadzili do wpisania do rejestru 20 sierpnia/2 września 1909 r. Towarzystwa Wsparcia Biednych Żydów w Soboty i Dni Świąteczne „Machzyke Tamche” w Warszawie, które dostarczało potrzebującym odpowiednie artykuły spożywcze. Zmiany w wysokości składek członkowskich znalazły odbicie w nowym statucie zatwierdzonym 12/25 listopada 1910 r.⁶¹

Najbiedniejszych niemających mieszkania miały otaczać opieką organizacje utrzymujące domy noclegowe. Bezdomność była poważnym problemem w wielkich skupiskach ludności wyznania mojżeszowego o charakterze przemysłowym. Utrata pracy często prowadziła do utraty mieszkania. Żydowskie Towarzystwa Opieki nad Biednymi Bezdomnymi Żydami „Młoin Orchim” zalegalizowano 6/19 czerwca 1909 r. w Piotrkowie Trybunalskim⁶², a 4/17 października 1912 r. w Łodzi⁶³. Prezesami organizacji piotrkowskiej byli rabin Szlojm Rozenfeld (1909) i podrabini Jankiel Glaser (1911). Identyczne były cele działania Towarzystwa Opieki nad Biednymi Żydami „Hahnusas Orchim” w Częstochowie wpisanego do rejestru 7/20 stycznia 1911 r.⁶⁴ oraz Towarzystwa Dobroczynnego „Linas Orchim” im. Mojżesza Dawida Szefnera w Łodzi 15/28 lipca 1913 r.⁶⁵ Ich założycielami byli zamożni kupcy. Na wzór drugiej organizacji łódzkiej próbowano bez powodzenia utworzyć w Warszawie w 1914 r. towarzystwo dobroczynne żydowskiego przytułku nocnego „Linas Orchim”⁶⁶. O odmowie legalizacji mogło zdecydować dążenie do ograniczenia liczby

⁵⁹ APW, WGUS, sygn. 908, passim; sygn. 932, passim.

⁶⁰ AGAD, KGGW, sygn. 8230, k. 5; APR, UGRSZ, sygn. 2, k. 29; sygn. 75, passim.

⁶¹ APW, WGUS, sygn. 650, passim.

⁶² AGAD, KGGW, sygn. 7867, k. 24; APŁ, RGP-Prez, sygn. 713, passim.

⁶³ APŁ, RGP-Prez, sygn. 1019, passim.

⁶⁴ APŁ, RGP-Prez, sygn. 872, passim.

⁶⁵ APŁ, RGP-Prez, sygn. 1107, passim.

⁶⁶ APW, WGUS, sygn. 1117, passim.

organizacji skupiających ludność wyznania mojżeszowego w stolicy Kongresówki wyraźne po 1910 r.

Drobni przemysłowcy i kupcy utworzyli Towarzystwo Dobroczynne Zaopatrzenia Biednej Ludności Żydowskiej miasta Warszawy w Bezpłatny Opał i Oświetlenie „Chesuko Wejneju”, którego statut zatwierdzono 12/25 września 1912 r. Pierwszym jego prezesem wybrano wytwórcę gwoździ Abrama Majera Rozenberga⁶⁷.

Leczenie i opieka nad ubogimi chorymi były poważnym problemem społecznym. Licznie powstały organizacje mające ich wspierać w Warszawie. Prawdopodobnie w 1907 r. utworzono Towarzystwo Pomocy Biednym Żydom „Tomchaj Anjim”, którego prezesem w latach 1908–1909 był Izidor Gościnnny⁶⁸. Z inicjatywy drobnych kupców zarejestrowano 11/24 kwietnia 1907 r. Warszawskie Towarzystwo Pomocy Chorym Żydom „Linas Hacedek”. Na czele jego zarządu stali kupcy Srul Jabłoński (1909) i Nehemia Krasucki (1912). Starano się o rozszerzenie działalności organizacji na gubernię warszawską, które zakończyły się zmianą statutu 25 sierpnia/7 września 1910 r. Jej oddziały otwarto w 1913 r. w osadzie Góra Kalwaria (powiat grójecki), Mińsku Mazowieckim i Radzyminie, a w 1914 r. w Łowiczu i osadzie Piaseczno (powiat warszawski). Chciano w ten sposób pozyskać nowych członków i zwiększyć wpływy finansowe. W 1910 r. rozpoczęto budowę szpitala w Warszawie, którą ukończono w 1914 r.⁶⁹ Również handlarze doprowadzili do zalegalizowania 15/28 czerwca 1907 r. Drugiego Towarzystwa Opieki na Chorymi „Linas Hacedek”, którego celem było udzielanie pomocy w nocy. W 1909 r. skupiało ono co najmniej 814 członków, a prezesem jego zarządu był Jakub Abram Lewkowicz. Od początku działania organizacji chciano dostosować podstawę prawną do jej rzeczywistej działalności i 12/25 września 1912 r. zatwierdzono zmieniony statut i nazwę na Towarzystwo Nocnej Opieki nad Chorymi „Linas Hacedek II”, którego pierwszym prezesem był Berek Kapłun⁷⁰. Jednak wobec wielkiej liczby ubogich wyznawców judaizmu w stolicy Kongresówki obie organizacje nie były w stanie zaspokoić istniejących potrzeb. Kupcy różnych kategorii utworzyli Towarzystwo Pomocy Biednym Żydom „Linas Hacedek III” wpisane do rejestru 20 sierpnia/2 września 1909 r.⁷¹

Handlarze powołali Towarzystwo Dobroczynne Dyżurów Nocnych „Linas Hachojlim” w Warszawie zalegalizowane 2/15 września 1911 r.

⁶⁷ APW, WGUS, sygn. 891, *passim*.

⁶⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7458, *passim*.

⁶⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7193, k. 10; APW, WGUS, sygn. 249, *passim*.

⁷⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7193, k. 15; APW, WGUS, sygn. 420, *passim*.

⁷¹ APW, WGUS, sygn. 629, *passim*.

Jego członkowie mieli pielęgnować chorych w nocy w stolicy i powiecie warszawskim⁷².

Osada Otwock (powiat mińskomazowiecki) w końcu XIX w. stała się miejscowością o charakterze sanatoryjno-uzdrowiskowym, głównie dla mieszkańców Warszawy.

Wyjątkowy charakter posiadało ogólnokrajowe Towarzystwo Opieki nad Chorymi Psychicznymi i Nerwowo Biednymi Żydami w Warszawie założone przez bankierów, fabrykantów i lekarzy. Zostało ono zarejestrowane 15/28 września 1906 r. Na czele zarządu stali lekarze dr Samuel Goldflam (1906–1912) i dr Ludwik Bergman (1912–1934). W 1907 r. skupiało ono 669 członków rzeczywistych i 45 wspierających. W tym samym roku Zofia Edelman przekazała 7000 rubli na zakup parceli w Otwocku, na której wzniesiono w latach 1907–1908 sanatorium „Zofiówka”⁷³.

Tuberkuloza była w XIX w. chorobą o charakterze epidemicznym. Kupcy doprowadzili do zatwierdzenia 11/24 czerwca 1911 r. Towarzystwa Pomocy Biednym Chorym na Gruźlicę „Ezra Łoanim Cheile Haszachefesbe” w Otwocku. Obejmowało ono swoim zasięgiem gubernię warszawską⁷⁴. Kupcy i lekarze założyli w osadzie Towarzystwo „Przytułek dla Biednych Chorych”, które zarejestrowano 5/18 listopada 1909 r. Jego celem było udzielanie bezpłatnej lub częściowo odpłatnej opieki lekarskiej dla rekonwalescentów po wyzdrowieniu z gruźlicy. Na czele zarządu organizacji stanął w 1910 r. lekarz Zygmunt Feinkind⁷⁵.

Z inicjatywy rzemieślników zarejestrowano 31 grudnia 1910 r./13 stycznia 1911 r. Towarzystwo Pomocy Biednym Chorym Żydom „Tomchaj Chojlim” w Warszawie. Prezesem jego zarządu w 1912 r. był Izrael Zilberwasser. Ponieważ organizacja specjalizowała się w opiece nad osobami po leczeniu i zamierzała zakładać dla nich schroniska, w latach 1913–1914 dążono bez powodzenia do zmiany statutu i nazwy na towarzystwo niesienia pomocy rekonwalescentom Żydom⁷⁶. Wspierać ozdrowieńców miało także Towarzystwo Opieki nad Biednymi Słabowitymi Żydami „Kuchnia Zdrowia” w Warszawie, obejmujące całą gubernię. Jego statut wpisano do rejestru 9/22 sierpnia 1913 r. Towarzystwo zamierzało udzielać chorym pomocy żywnościowej, prowadzić tanie kuchnie oraz pensjonaty⁷⁷.

⁷² APW, WGUS, sygn. 849, *passim*.

⁷³ AGAD, KGGW, sygn. 2714, k. 66; APW, WGUS, sygn. 95, *passim*; R. Zabłotniak, *op. cit.*, s. 37–38.

⁷⁴ APW, WGUS, sygn. 759, *passim*.

⁷⁵ APW, WGUS, sygn. 551, *passim*; H. Kroszczor, R. Zabłotniak, *op. cit.*, s. 84.

⁷⁶ APW, WGUS, sygn. 808, *passim*.

⁷⁷ APW, WGUS, sygn. 1011, *passim*.

Pomoc materialną i moralną chorym miało świadczyć ogólnokrajowe Żydowskie Towarzystwo Miłosierdzia w Warszawie zalegalizowane 2/15 lipca 1907 r. W 1910 r. powstał jego oddział w Otwocku⁷⁸.

W Ciechocinku w latach 1907–1908 lekarze chcieli powołać do życia towarzystwo pomocy leczącym się w uzdrowisku⁷⁹. W Płońsku handlarze i rzemieślnicy dążyli do zarejestrowania w latach 1909–1910 towarzystwa dobroczynnego „Linas Hacedek”, które miało udzielać opieki chorym w nocy⁸⁰. Innej grupie drobnych kupców udało się w tym mieście zalegalizować 13/26 kwietnia 1910 r. Żydowskie Towarzystwa Dobroczynne „Bikur Cholim”, które opiekowało się chorymi w ich domach⁸¹.

Liczne organizacje pomocy chorym powstały w Łodzi. Towarzystwo Pomocy Biednym Chorym Żydom „Linas Hacedek” zarejestrowano 23 listopada/6 grudnia 1906 r., które miało udzielać opieki w nocy⁸². W 1883 r. utworzono przy miejscowym okręgu bożniczym Stowarzyszenie Pielęgowania Chorych Żydów „Linas Hachojlim” mające charakter bractwa. Z inicjatywy kupców i rzemieślników przekształcono je i zarejestrowano 16/29 maja 1907 r. statut Żydowskiego Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej w Chorobie „Linas Hachojlim”, którego członkami mogli być tylko mężczyźni. Zmiana charakteru organizacji z dobroczynnej na samopomocową wynikała z ograniczonych możliwości finansowych w okresie panującego wówczas kryzysu ekonomicznego. Jednak okazało się, że nowa formuła nie zaspakajała potrzeb z uwagi na panującą nędzę. Pozyskano wsparcie ze strony burżuazji w celu utworzenia szpitala i ambulatorium. 27 sierpnia/9 września 1909 r. zatwierdzono statut charytatywnego Żydowskiego Towarzystwa Pomocy Chorym „Linas Hachojlim”. W tym roku skupiało 786 członków. W 1911 r. otwarto dom pomocy biednym położnicom, a w 1912 r. przedszkole⁸³.

Z inicjatywy łódzkich przedsiębiorców i lekarzy zarejestrowano 14/27 sierpnia 1908 r. Towarzystwo Opieki nad Chorymi „Bikur Cholim”. Było ono kontynuacją bractwa działającego od 1881 r. przy miejscowym okręgu bożniczym, a od 1901 r. sekcji przy Łódzkim Żydowskim Towarzystwie Dobroczynności. W związku ze zmianą wysokości składek członkowskich 8/21 czerwca 1911 r. zatwierdzono nowy statut. Prezesami zarządu organizacji byli kupiec Ber Wachs (1908) i przemysłowiec Jakub Hertz

⁷⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7193, k. 17; sygn. 7787, k. 1–3; APW, WGUS, sygn. 377, *passim*.

⁷⁹ APW, WGUS, sygn. 517, *passim*.

⁸⁰ APW, WGUS, sygn. 715, *passim*.

⁸¹ APW, WGUS, sygn. 712, *passim*.

⁸² AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 97.

⁸³ AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 97; APŁ, RGP-Prez, sygn. 344, *passim*; K. Badziak, J. Walicki, *op. cit.*, s. 127–129; J. Pytlas, *op. cit.*, s. 171.

(1913–1914). W 1913 r. skupiała ona około 1800 członków, zaś w 1909 r. otworzyła sanatorium przeciwgruźlicze „Uzdrowisko” we wsi Kały (powiat łódzki, obecnie dzielnica Łodzi)⁸⁴. Towarzystwo Pomocy Chorym Żydom „Ezrat Hachojlim” zalegalizowano 13/26 września 1908 r.⁸⁵ Handlarze zamieszkali przy ul. Aleksandrowskiej doprowadzili do zarejestrowania 23 lutego/8 marca 1912 r. Towarzystwa Pomocy Chorym „Haszgu-chas Hachojlim” w Łodzi. Brak działalności spowodował jego likwidację 6/19 czerwca 1914 r.⁸⁶

Obok ogólnych stowarzyszeń wspierających chorych powstała w Łodzi wyspecjalizowana organizacja Żydowskie Towarzystwo Pomocy Głuchoniemym „Ezras Ilmin”, którą zalegalizowano 27 sierpnia/9 września 1909 r.⁸⁷

Poza Łodzią w prężnie rozwijającej się gospodarczo guberni piotrkowskiej powołano do życia kilka stowarzyszeń wspierania chorych. Towarzystwa Pomocy Biednym (Chorym) Żydom „Linax Hacedek” zarejestrowano w: Piotrkowie Trybunalskim 12/25 listopada 1907 r.⁸⁸, Radomsku 14/27 czerwca 1908 r.⁸⁹, osadzie Bałuty 16/29 października 1909 r.⁹⁰, osadzie Aleksandrów Łódzki (powiat łódzki) 11/24 lutego 1910 r.⁹¹, Częstochowie 5/18 sierpnia 1910 r.⁹² i Rawie Mazowieckiej 2/15 grudnia 1913 r.⁹³ Na czele organizacji piotrkowskiej stał podrabia miejscowego okręgu bożniczego Jakub Glaser. Wobec braku działalności organizacji aleksandrowskiej została ona wykreślona z rejestru 31 sierpnia/13 września 1912 r.

Z inicjatywy postępowych fabrykantów i wielkich kupców powstało Towarzystwo Udzielania Pomocy Medycznej Biednym Chorym Żydom w Będzinie i Będzińskim Okręgu Bożniczym, którego statut zatwierdzono 16/29 października 1909 r. Prezesem jego zarządu był lekarz Salomon Weinzieher (1911)⁹⁴. Odpowiedzią na te działania ze strony konserwatywnych ortodoksów, którym przewodził rabin miejscowego okręgu bożniczego, było utworzenie Towarzystwa Pomocy Biednym Chorym Żydom

⁸⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7445, k. 27; APŁ, RGP-Prez, sygn. 637, passim; K. Badziak, J. Walicki, *op. cit.*, s. 136–141.

⁸⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7867, k. 7.

⁸⁶ APŁ, RGP-Prez, sygn. 979, passim.

⁸⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7867, k. 21; APŁ, RGP-Prez, sygn. 734, passim.

⁸⁸ AGAD, KGGW, sygn. 7445, k. 12; APŁ, RGP-Prez, sygn. 535, passim.

⁸⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7445, k. 18; APŁ, RGP-Prez, sygn. 614, passim.

⁹⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7867, k. 24; APŁ, RGP-Prez, sygn. 750, passim.

⁹¹ APŁ, RGP-Prez, sygn. 784, passim.

⁹² APŁ, RGP-Prez, sygn. 831, passim.

⁹³ APŁ, RGP-Prez, sygn. 1145, passim.

⁹⁴ APŁ, RGP-Prez, sygn. 748, passim.

„Linas Hachojlim” w Będzinie zalegalizowanego 13/26 maja 1911 r. Stawiało ono sobie za cel założenie szpitala, przytułku i apteki⁹⁵.

Opieka nad chorymi w ich domach była celem Żydowskiego Towarzystwa Dobroczynnego „Bikur Cholim” w kolonii Radogoszcz (powiat łódzki, obecnie dzielnica Łodzi) wpisanego do rejestru 9/22 stycznia 1910 r.⁹⁶, Towarzystwa Pomocy Biednym Chorym Żydom „Bikur Cholim” w osadzie Bełchatów (powiat piotrkowski) 7/20 stycznia 1911 r.⁹⁷ i Towarzystwa Pomocy Chorym „Bikur Cholim” w Pabianicach (powiat łaski) 15/28 czerwca 1911 r., którego pierwszym prezesem wybrano właściciela domu Szymona Kirgibauma. Organizacja pabianicka powstała z inicjatywy członków miejscowego dozoru bożniczego⁹⁸.

W sąsiedniej guberni kaliskiej powstały tylko dwie organizacje pomocy chorym. Towarzystwo Pomocy Biednym Chorym Żydom „Bikur Cholim” w Zduńskiej Woli (powiat sieradzki) zalegalizowano 31 sierpnia/13 września 1907 r.⁹⁹, a Towarzystwo Pomocy Biednym Żydom „Linas Hacedek” w Ozorkowie (powiat łęczycki) 14/27 sierpnia 1909 r. (statut 20 sierpnia/2 września 1909 r.)¹⁰⁰. Prezesem zarządu organizacji konińskiej był lekarz dr Fiszal Zalma Praszker, a ozorkowskiej dr Rufin Weissman.

W guberni radomskiej Towarzystwa Pomocy Biednym Chorym Żydom „Linas Hacedek” zarejestrowano w jej stolicy 8/21 czerwca 1909 r.¹⁰¹, w osadzie Iłża 21 kwietnia/4 maja 1912 r.¹⁰² i Ostrowcu Świętokrzyskim (powiat opatowski) 23 marca/5 kwietnia 1913 r.¹⁰³. W Opatowie zakres działalności tego rodzaju organizacji, którego statut zatwierdzono 24 marca/6 kwietnia 1914 r., był szerszy, co uwzględniono w nazwie – Towarzystwo Udzielania Bezprocentowych Pożyczek i Pomocy Biednym Chorym Żydom¹⁰⁴. Nie powiodła się w 1911 r. próba utworzenia Żydowskiego Towarzystwa Pomocy Chorym Żydom „Linas Hacedek” w Końskich¹⁰⁵.

W guberni kieleckiej organizacje udzielające pomocy chorym powstały tylko w jej stolicy. Towarzystwo Pomocy Biednym Chorym Żydom wpisano do rejestru 18/31 października 1911 r. (statut zatwierdzono 8/21 listo-

⁹⁵ APŁ, RGP-Prez, sygn. 914, passim.

⁹⁶ APŁ, RGP-Prez, sygn. 761, passim; K. Badziak, J. Walicki, *op. cit.*, s. 138.

⁹⁷ APŁ, RGP-Prez, sygn. 870, passim.

⁹⁸ APŁ, RGP-Prez, sygn. 917, passim.

⁹⁹ AGAD, KGGW, sygn. 7195, k. 6; sygn. 7294, k. 3; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność*, s. 186–187.

¹⁰⁰ APŁ, KGKał, sygn. 1987, passim; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność*, s. 186–187.

¹⁰¹ APR, UGRSZ, sygn. 2, k. 15.

¹⁰² APR, UGRSZ, sygn. 2, k. 22.

¹⁰³ APR, UGRSZ, sygn. 2, k. 27.

¹⁰⁴ APR, UGRSZ, sygn. 2, k. 30; sygn. 82, passim.

¹⁰⁵ APR, UGRSZ, sygn. 2, k. 20.

pada 1911 r.)¹⁰⁶, Towarzystwo Pomocy Chorym Wypisywanym z Kieleckiego Szpitala Żydowskiego 13/26 lipca 1912 r. (statut 28 lipca/10 sierpnia 1912 r.)¹⁰⁷ oraz Towarzystwo Pomocy Biednym Chorym Żydom „Dobroczyenne Czuwanie” 11/24 kwietnia 1914 r. (statut 29 kwietnia/12 maja 1914 r.)¹⁰⁸. Ich założycielami byli w większości bogaci kupcy i przemysłowcy, przy udziale lekarzy. Pierwsze stowarzyszenie zostało zlikwidowane na prośbę członków 8/21 lipca 1914 r. z powodu ich małej liczby. Wskazuje to na istnienie silnych antagonizmów wśród członków warstw wyższych społeczności żydowskiej w Kielcach. Prezesem drugiego stowarzyszenia był lekarz Józef Lewinsohn, a trzeciego fabrykant Henryk Nowak.

W guberni lubelskiej Towarzystwa Pomocy Biednym Chorym Żydom „Linas Hacedek” zalegalizowano w: Zamościu 9/22 września 1911 r.¹⁰⁹, Tomaszowie Lubelskim 4/17 czerwca 1912 r.¹¹⁰, Lubartowie (bez „Biednym” w nazwie) 4/17 lipca 1912 r.¹¹¹, Lublinie 27 maja/9 czerwca 1914 r.¹¹² oraz osadzie Tyszowce (powiat tomaszowski) już po wybuchu I wojny światowej 22 listopada/5 grudnia 1914 r.¹¹³ Inicjatorami ich powstania byli kupcy różnych kategorii, przy małym udziale rzemieślników. W Lublinie wsparł ich adwokat, a w Tyszowcach miejscowy rabin. W Lubartowie prezesem zarządu organizacji wybrano Jankiela Kirszenberga.

Grupa kupców wyznania mojżeszowego utworzyła Towarzystwo Dobroczyenne „Pomoc Chorym miasta Siedlce” wpisane do rejestru 4/17 lipca 1908 r., które obejmowało swym zasięgiem działania całą gubernię siedlecką¹¹⁴. Ci sami przedsiębiorcy doprowadzili do zatwierdzenia statutu Siedleckiego Towarzystwa Szybkiej Nocnej Pomocy Medycznej 31 maja/13 czerwca 1913 r. działającego także na terenie guberni¹¹⁵. Towarzystwa Pomocy Chorym Żydom zarejestrowano także w Sokołowie Podlaskim „Linas Hacedek” 21 lipca/3 sierpnia 1909 r.¹¹⁶ oraz Żelechowie (powiat garwoliński) „Ezras Chojlim” 10/23 października 1911 r., którego tworzenie wsparł miejscowy rabin¹¹⁷. Prezesem zarządu organizacji w Że-

¹⁰⁶ APK, RGKiel, sygn. 6032, k. 22; UGKS, sygn. 1, k. 12; sygn. 20, passim.

¹⁰⁷ APK, RGKiel, sygn. 6032, k. 24; UGKS, sygn. 29, passim; sygn. 30, k. 11.

¹⁰⁸ AGAD, KGGW, sygn. 8226, k. 5; APK, UGKS, sygn. 4, k. 9; sygn. 44, passim; K. Urbański, *op. cit.*, s. 45.

¹⁰⁹ APL, LGUS, sygn. 15, k. 21; sygn. 154, k. 17; sygn. 163, passim.

¹¹⁰ APL, LGUS, sygn. 16, k. 4; sygn. 162, passim.

¹¹¹ APL, LGUS, sygn. 16, k. 4; sygn. 158, passim.

¹¹² APL, LGUS, sygn. 159, passim.

¹¹³ APL, ChGUS, sygn. 163, passim.

¹¹⁴ AGAD, KGGW, sygn. 7602, k. 5.

¹¹⁵ AGAD, KGGW, sygn. 7911, k. 4; APL, SGUS, sygn. 124, passim.

¹¹⁶ APL, SGUS, sygn. 125, passim.

¹¹⁷ APL, SGUS, sygn. 126, passim.

lechowicie był M. Ziegler. W 1912 r. należało do niej 191 członków. Nie powiodła się w 1910 r. próba powołania do życia towarzystwa pomocy biednym chorym Żydom „Ezras Chojlim” w Węgrowie¹¹⁸.

Spośród pozostałych guberni wiadomo tylko o zalegalizowaniu w łomżyńskiej Towarzystwa Pomocy Chorym Żydom „Linax Hacedek” w Makowie Mazowieckim 23 marca/5 kwietnia 1913 r. Wśród założycieli, obok kupców, znalazł się lekarz¹¹⁹.

Ewenementem było w Kongresówce stowarzyszenie charytatywne wyposażające w posagi ubogie panny, które nawiązywało do działających dawniej bractw przy kahałach. W Warszawie fabrykanci i kupcy, przy mniejszym udziale rzemieślników i urzędników prywatnych, podjęli w 1907 r. próbę powołania do życia towarzystwa wydawania zapomóg posagowych biednym kobietom „Hachnusas Kało”, co spotkało się z odmową władz¹²⁰. Do projektu powrócono po trzech latach i doprowadzono do rejestracji 25 sierpnia/7 września 1910 r. Towarzystwa Udzielania Pomocy Biednym Dziewicom Wyznania Mojżeszowego przy Wstąpieniu Ich w Pierwszy Ślub Religijny „Hachnusas Kało”. Dnia 16/29 października 1913 r. nastąpiła zmiana statutu dotycząca wysokości wnoszonych składek. Na czele organizacji w latach 1911–1913 stał Beniamin Rykwier¹²¹.

Ubożenie żydowskich drobnomieszczan i pracowników najemnych po wybuchu głębokiego kryzysu gospodarczego w 1904 r. prowadziło do trudnej sytuacji wielu rodzających dzieci. Właściciele domów byli założycielami Towarzystwa Niesienia Pomocy Biednym Położnicom Wyznania Mojżeszowego „Tomchaj Jołdos Anyjos” w Warszawie, którego statut zatwierdzono 3/16 grudnia 1907 r. Udzielało ono wsparcia pieniężnego i bezpłatnej pomocy lekarskiej potrzebującym w guberni warszawskiej. Jego prezesami byli Abram Borowski (1911) i Wagner (1913). 14/27 czerwca 1914 r. rozszerzono nazwę i zakres działania na „Położnicom i Matkom”¹²². Jednak działalność organizacji nie zaspakajała istniejących potrzeb w stolicy Kongresówki. Grupa kupców doprowadziła do legalizacji 30 marca/12 kwietnia 1911 r. Towarzystwa Niesienia Pomocy Biednym Położnicom Wyznania Mojżeszowego „Ezras Jołdos Anyjos”, które działało tylko w mieście. Obok udzielania pomocy finansowej i lekarskiej planowano założyć ambulatoria i przedszkola¹²³.

¹¹⁸ APB, KGL, sygn. 933, passim.

¹¹⁹ APB, KGL, sygn. 1073, passim.

¹²⁰ APW, WGUS, sygn. 462, passim.

¹²¹ APW, WGUS, sygn. 749, passim.

¹²² AGAD, KGGW, sygn. 7430, k. 5; APW, WGUS, sygn. 457, passim.

¹²³ APW, WGUS, sygn. 762, passim.

Także poza stolicą Kongresówki wspierano ubogie matki. Z inicjatywy żon bogatych kupców i przemysłowców zarejestrowano 16/29 grudnia 1906 r. Towarzystwo Pomocy Biednym Położnicom i Ich Dzieciom w Radomiu¹²⁴, a 2/15 listopada 1912 r. (statut zatwierdzono 17/30 listopada 1912 r.) Towarzystwo Pomocy Biednym Położnicom Wyznania Mojżeszowego w Kielcach. Pierwszym prezesem organizacji kieleckiej wybrano Teklę Mauerberger¹²⁵. Nie powiodła się w 1914 r. próba założenia towarzystwa pomocy biednym położnicom i ich dzieciom w Opocznie¹²⁶.

Tradycyjnie udzielano pomocy materialnej i medycznej dzieciom. Najwięcej organizacji o takim charakterze powstało w Warszawie. Z inicjatywy bankiera Józefa Goldfedera oraz grupy fabrykantów i bogatych kupców doprowadzono do rejestracji 23 maja/5 czerwca 1907 r. Towarzystwa „Pomoc Sieroca”. Na czele jego zarządu stali: prawnik Maksymilian Goldbaum (1910), Salomon Berkerman (1910–1911), Maksymilian Hertz (1911–1913) i Izaak Eliasberg (1913–?). Organizacja miała założyć i utrzymywać sierociniec oraz urządzać kolonie letnie dla dzieci. W latach 1910–1913 wzniesiono budynek domu dziecka¹²⁷. Utworzenie i prowadzenie przytułków było celami Towarzystwa Opieki nad Sierotami i Dziećmi Biednych Żydów „Chinuch Jelodim”, zalegalizowanego 5/18 listopada 1908 r.¹²⁸, oraz „Chinuch Jelodim II” (25 sierpnia/7 września 1910 r.¹²⁹). Ich założycielami byli kupcy i przemysłowcy. Na czele drugiej organizacji stał kupiec Berek Weingarten.

Udzielanie pomocy materialnej i lekarskiej sierotom, a także cele wychowawcze stawiały przed sobą w Warszawie Towarzystwo Opieki nad Sierotami i Dziećmi Biednych Żydów wpisane do rejestru 10/23 marca 1908 r.¹³⁰ oraz Towarzystwo Pomocy Biednym Dzieciom Wyznania Mojżeszowego „Niedola Dziecięca” 26 marca/8 kwietnia 1914 r.¹³¹ Wśród założycieli dominowali kupcy różnych kategorii. Pierwszym prezesem drugiej organizacji była Wiktoria Huzarska.

W administracji rządowej w stolicy Kongresówki po 1910 r. silne były nastroje antysemityczne. Nie powiodły się próby założenia w 1912 r. towarzystw opieki nad sierotami i dziećmi biednych Żydów „Hanoich

¹²⁴ AGAD, KGGW, sygn. 2803, k. 42; sygn. 7200, k. 6; APR, UGRS, sygn. 2, k. 7; sygn. 10, k. 8.

¹²⁵ APK, RGKiel, sygn. 603, k. 25; UGKS, sygn. 26, passim; sygn. 28, k. 9.

¹²⁶ APR, UGRSZ, sygn. 2, k. 34; sygn. 87, passim.

¹²⁷ APW, WGUS, sygn. 299, passim; *Towarzystwo*, s. 73–75.

¹²⁸ APW, WGUS, sygn. 483, passim.

¹²⁹ APW, WGUS, sygn. 780, passim.

¹³⁰ AGAD, KGGW, sygn. 7430, k. 12; APW, WGUS, sygn. 484, passim.

¹³¹ APW, WGUS, sygn. 1067, passim.

Łanar¹³² oraz „Or Hachim”¹³³, a w 1913 r. „Derech Jeszurn”¹³⁴. Starano się ograniczyć liczbę wszelkiego typu organizacji żydowskich w Warszawie.

Poza stolicą w guberni warszawskiej Towarzystwa Opieki nad Sierotami i Dziećmi Biednych Żydów zalegalizowano w 2/15 września 1911 r. pod nazwą własną „Kibiec Łomek Tora-Bejs Abram” w Sochaczewie¹³⁵ i 17/30 grudnia 1912 r. „Derech Jeszurn” w Grójcu. Założycielami obu stowarzyszeń byli miejscowi rabini z grupami wiernych. Organizacja sochaczewska w 1912 r. zrzeszała 56 członków, a pierwszym prezesem zarządu był handlarz Aron Rotenberg. Aby zwiększyć dochody, w 1913 r. starano się utworzyć jej oddziały w: Będzinie, Łodzi, Warszawie i Zawierciu. W tych rozwijających się miastach i osadzie mieszkali liczni migranci z Sochaczewa. Nie powiodła się za to próba założenia we Włocławku w 1911 r. towarzystwa opieki nad biednym Żydami, które miało objąć opieką dzieci¹³⁶.

Organizacje charytatywne pomagające dzieciom powstały licznie w Łodzi. Od 1898 r. istniał sierociniec utrzymywany przez miejscowy okręg bożniczy. W 1904 r. małżeństwo fabrykantów Dorota i Leopold Landau wzniosło dla niego budynek. Grupa bankierów, fabrykantów i kupców doprowadziła 6/19 lipca 1909 r. do nadania mu osobowości prawnej jako Towarzystwo Opieki nad Dziećmi Wyznania Mojżeszowego, którego pierwszym prezesem wybrano przemysłowca Adolfa Dobranickiego. Z dniem 15/28 czerwca 1911 r. przekształcono je w I (Pierwsze) Schronisko dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego¹³⁷. Żony i córki fabrykantów były założycielkami Towarzystwa Wspierania Biednych Dzieci Wyznania Mojżeszowego „Niedola Dziecięca”, którego statut zatwierdzono 10/23 lutego 1911 r.¹³⁸ Zarejestrowane 23 lipca/5 sierpnia 1912 r. z inicjatywy kupców Towarzystwo Pomocy Biednym Dzieciom Żydowskim „Małbysz Arumin”, obok miasta obejmowało swym zasięgiem działania Bałuty Nowe i Bałuty Stare. Miało ono rozdawać odzież, utrzymywać przedszkole i ambulatorium, a także propagować higienę¹³⁹. Handlarze i drobni kupcy utworzyli Towarzystwo Opieki nad Sierotami i Dziećmi Biednych Żydów „Achawas Chesed” zalegalizowane 8/21 maja 1913 r.¹⁴⁰ Od 1893 r. przy okręgu bożniczym działał „komitet kolonii letnich”. Z inicjatywy przemy-

¹³² APW, WGUS, sygn. 905, *passim*.

¹³³ APW, WGUS, sygn. 927, *passim*.

¹³⁴ APW, WGUS, sygn. 1002, *passim*.

¹³⁵ APW, WGUS, sygn. 848, *passim*.

¹³⁶ APW, WGUS, sygn. 824, *passim*.

¹³⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7867, k. 17; APŁ, RGP-Prez, sygn. 714, *passim*; sygn. 920, *passim*; K. Badziak, J. Walicki, *op. cit.*, s. 195–197.

¹³⁸ APŁ, RGP-Prez, sygn. 896, *passim*; K. Badziak, J. Walicki, *op. cit.*, s. 186.

¹³⁹ APŁ, RGP-Prez, sygn. 1016, *passim*.

¹⁴⁰ APŁ, RGP-Prez, sygn. 1084, *passim*.

słowców i bogatych kupców wpisano je do rejestru 7/20 kwietnia 1907 r. jako Towarzystwo Kolonii Letnich dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego. Na czele jego zarządu stali lekarze dr Herman Rundo (1907–1910) i Antoni Goldman (1910–?)¹⁴¹.

W 1912 r. nie powiodła się próba założenia żydowskiego towarzystwa opieki nad dziećmi upośledzonymi umysłowo w Łodzi¹⁴².

W guberni piotrkowskiej poza Łodzią tylko w Będzinie z inicjatywy miejscowego rabina i grupy wiernych zatwierdzono 3/16 grudnia 1910 r. Towarzystwo Pomocy Sierotom i Dzieciom Biednych Żydów¹⁴³.

Trudne było położenie materialne najemnych pracowników fizycznych i umysłowych. Grupa lekarzy wniosła w czerwcu 1914 r. podanie o zgodę na utworzenie Towarzystwa Kolonii Letnich dla Pracujących Kobiet Żydowskich w Warszawie. Zalegalizowanie jego statutu nastąpiło po wybuchu I wojny światowej – 13/26 marca 1915 r.¹⁴⁴

Rabin z Nowego Dworu Mazowieckiego z grupą kupców doprowadził do wpisania do rejestru 12/25 września 1912 r. Towarzystwa Dobroczynnego Wsparcia Niezamożnych Rabinów Guberni Warszawskiej „Tmychas Rabonim” w Warszawie¹⁴⁵. W czerwcu 1910 r. utworzono w Warszawie oddział Towarzystwa Pomocy Żydowskim Nauczycielom i Mełamedom z siedzibą w Kijowie¹⁴⁶.

Obok dzieci tradycyjnie troskę społeczności żydowskiej budził los ubogich starców. Grupa bogatych kupców założyła Towarzystwo „Dom Starców” w Warszawie, którego statut zatwierdzono 28 lipca/10 sierpnia 1910 r.¹⁴⁷ Pomocy finansowej, żywnościowej, odzieżowej i lekarskiej osobom starszym miało udzielać zalegalizowane 12/25 czerwca 1914 r. Towarzystwo Dobroczynne „Rambam” w Warszawie¹⁴⁸. Bankier Józef Dawid Majzner doprowadził 1/14 lipca 1911 r. do zatwierdzenia statutu Towarzystwa „Dom Pomocy Starcom Wyznania Mojżeszowego im. Szymona i Żanety Peretz oraz Józefa Borucha i Heleny Majzner” w Kaliszu. Upamiętnił w ten sposób swych teściów i rodziców¹⁴⁹. Właściciele domów byli założycielami Towarzystwa Dobroczynnego Wspierania Biednych i Cho-

¹⁴¹ APŁ, RGP-Prez, sygn. 429, *passim*; K. Badziak, J. Walicki, *op. cit.*, s. 201–203.

¹⁴² APŁ, RGP-Prez, sygn. 1043, *passim*.

¹⁴³ APŁ, RGP-Prez, sygn. 867, *passim*.

¹⁴⁴ APW, WGUS, sygn. 1125, *passim*.

¹⁴⁵ APW, WGUS, sygn. 924, *passim*.

¹⁴⁶ APW, WGUS, sygn. 769, *passim*.

¹⁴⁷ APW, WGUS, sygn. 775, *passim*.

¹⁴⁸ APW, WGUS, sygn. 1088, *passim*.

¹⁴⁹ APŁ, KGKał, sygn. 2224, *passim*; APŁ, RGKał, sygn. 2243, *passim*; A. Tomaszewicz, *Dobroczynność*, s. 179–181.

rych Starców oraz Niezamożnych Rzemieślników-Żydów w Opatowie zalegalizowanego 16/29 stycznia 1914 r.¹⁵⁰

Koszty urządzenia pogrzebu przekraczały często możliwości rodziny zmarłego. W budżetach wielkich okręgów bożniczych pochówki ubogich członków stanowiły poważny wydatek. Zamożni wierni, głównie kupcy, doprowadzili do zalegalizowania 24 listopada/7 grudnia 1908 r. Towarzystwa Dobroczynnego Ostatnia Posługa „Chesed Szel Emes” w Warszawie¹⁵¹, a 5/18 sierpnia 1910 r. Towarzystwa Dobroczynności „Chesed Szel Emes” w Łodzi¹⁵². Prezesami organizacji warszawskiej byli: Abram Orfinger (1909), Herszon Rosenbaum (1910), Michał Langfür (1912) i Mendel Weigmeister (1913). Nie powiodła się próba utworzenia takiej organizacji w latach 1910–1911 w Pułtusk¹⁵³.

Po śmierci głowy rodziny powstawał często problem zapewnienia środków materialnych jej osieroconym członkom. W Warszawie z inicjatywy mieszczan i drobnomieszczan zarejestrowano Towarzystwo Pomocy Osieroconym Rodzinom Żydowskim „Ezras Awajlim” (25 sierpnia/7 września 1910 r.¹⁵⁴) oraz „Chesed Szel Emes” na Pradze (30 marca/12 kwietnia 1911 r.¹⁵⁵). Prezesem pierwszej organizacji był Izaak Lewenfisz. Nie powiodła się w latach 1909–1910 próba utworzenia w stolicy towarzystwa pomocy wdowom „Ezras Almones”¹⁵⁶.

Specyficzny charakter miało Żydowskie Towarzystwo Dobroczne „Szybka Pomoc Pieniężna” w Łodzi wpisane do rejestru 19 lutego/4 marca 1909 r. Udzielało ono bezprocentowych pożyczek osobom niebędącym członkami organizacji. Jego założycielami byli zamożni kupcy¹⁵⁷.

Przemiany społeczno-ekonomiczne w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX w. doprowadziły do silnej polaryzacji majątkowej ludności wyznania mojżeszowego. Stale rosła liczba ubogich. Okręgi bożnicze w dynamicznie rozwijających się miejscowościach nie były w stanie udzielać odpowiedniej pomocy biednym. Pierwsze żydowskie organizacje charytatywne w Królestwie Kongresowym administracja państwowa zaczęła legalizować w 1898 r., po wprowadzeniu statutu wzorcowego dla towarzystw dobroczynnych z 1897 r. Wcześniej prawdopodobnie odmawiano takim

¹⁵⁰ APR, UGRSZ, sygn. 77, passim.

¹⁵¹ APW, WGUS, sygn. 589, passim.

¹⁵² APŁ, RGP-Prez, sygn. 833, passim.

¹⁵³ APW, WGUS, sygn. 753, passim; J. Szymański, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, Warszawa 1993, s. 72.

¹⁵⁴ APW, WGUS, sygn. 783, passim.

¹⁵⁵ APW, WGUS, sygn. 825, passim.

¹⁵⁶ APW, WGUS, sygn. 659, passim.

¹⁵⁷ AGAD, KGGW, sygn. 7867, k. 10; APŁ, RGP-Prez, sygn. 663, passim.

prośbom (wiadomo tylko o takiej sytuacji w Łodzi). W okresie regulowania przez władze państwowe życia społecznego (1894–1906) powstało co najmniej 14 stowarzyszeń. Ich założycielami byli głównie bankierzy, fabrykanci i wielcy kupcy. Wobec narastającego wśród elit politycznych Rosji antysemityzmu w 1902 r. władze zaprzestały legalizowania żydowskich towarzystw dobroczynnych. Zakaz przestano stosować po ogłoszeniu manifestu październikowego w 1905 r. Sytuacja uległa zasadniczej zmianie po wprowadzeniu tymczasowych przepisów o stowarzyszeniach i związkach. W okresie liberalizacji życia społecznego (1906–1914) wiadomo o zarejestrowaniu 102 samodzielnych stowarzyszeń oraz 13 oddziałów. Wybuch rewolucji w 1905 r. zaktywizował społecznie w tym względzie drobnych kupców, rzemieślników i urzędników prywatnych. Znaczny udział w zakładaniu stowarzyszeń mieli także urzędnicy religijni okręgów bożniczych i lekarze. Samodzielną rolę zaczęły odgrywać kobiety, które doprowadziły do zalegalizowania pięciu stowarzyszeń, w tym dwóch w Łodzi i jednego na jej przedmieściu – Bałuty – oraz po jednym w Kielcach i Radomiu. Tworzenie organizacji charytatywnych było przejawem solidaryzmu etniczno-narodowego. Najpierw członkowie wyższych warstw społecznych, a później też średnich czuli się odpowiedzialni za los ubogich. Brak informacji o zakładaniu towarzystw dobroczynności wspólnie przez Żydów i inne grupy etniczno-narodowe. W świetle źródeł nie wiadomo, czy wszystkie zarejestrowane organizacje rozpoczęły działalność, czy już rozpoczętą później przerwały. Dochody żydowskich towarzystw charytatywnych pochodziły głównie ze składek członkowskich, a część w mniejszym stopniu z darowizn, zapisów testamentowych oraz urządzanych za zgodą administracji gubernialnej kwest ulicznych.

Łącznie w Kongresówce w latach 1898–1914 zalegalizowano co najmniej 116 żydowskich towarzystw dobroczynności, w tym w poszczególnych guberniach (w granicach z lat 1867–1912): piotrkowskiej – 41, warszawskiej – 37, radomskiej – 8, kieleckiej i lubelskiej po 7, kaliskiej – 6, siedleckiej – 5, łomżyńskiej i suwalskiej po 2 oraz płockiej – 1. Duża liczba organizacji powstałych w guberniach piotrkowskiej i warszawskiej była uwarunkowana ich potencjałem demograficznym i gospodarczym oraz zaawansowanymi przemianami społecznymi wśród ludności żydowskiej. Według rodzaju miejscowości w miastach gubernialnych zarejestrowano ich 51, w miastach powiatowych – 47, w innych miastach – 7, w osadach – 11. Najwięcej zalegalizowano ich w Warszawie (28), Łodzi (18) i Kielcach (5). Powstawały one w szybko rozwijających się ekonomicznie miastach i osadach. Wśród organizacji charytatywnych dominowały udzielające pomocy ubogim chorym – 43, ogólne (łączące w swym działaniu różne cele) – 35 oraz wspierające biedne dzieci i sieroty – 13.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego, sygn. 2714, 2803, 7193, 7195, 7200, 7201, 7294, 7430, 7445, 7458, 7602, 7690, 7787, 7867, 7911, 7974, 8226, 8230.

Archiwum Państwowe w Białymstoku:

Kancelaria Gubernatora Łomżyńskiego, sygn. 933, 1033, 1073, 1183, 1265.

Archiwum Państwowe w Kielcach:

Rząd Gubernialny Kielecki, sygn. 6032, 6345.

Urząd Gubernialny Kielecki do spraw Stowarzyszeń, sygn. 1, 20, 26, 28, 29, 30, 33, 34, 40, 44.

Archiwum Państwowe w Lublinie:

Chełmski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 160, 163.

Kancelaria Gubernatora Lubelskiego, sygn. 1914:31 st. II.

Lubelski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 15, 16, 154, 155, 158, 159, 162, 163.

Rząd Gubernialny Lubelski, Wydział Administracyjny, Referat I inspektorsko-nadzorczy, sygn. 1899:54/b, 1903:22, 1905:75, 1909:55.

Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 123–126.

Archiwum Państwowe w Łodzi:

Kancelaria Gubernatora Kaliskiego, sygn. 1104, 1227, 1978, 1987, 2214.

Rząd Gubernialny Kaliski, sygn. 1249, 2243.

Rząd Gubernialny Piotrkowski – Kancelaria Prezydialna, sygn. 294, 344, 429, 535, 592, 601, 614, 637, 641, 644, 663, 713, 714, 734, 735, 748, 750, 761, 784, 808, 831, 833, 867, 870, 871, 896, 903, 914, 917, 920, 979, 1016, 1019, 1043, 1084, 1107, 1145.

Rząd Gubernialny Piotrkowski – Wydział Administracyjny, sygn. 7026.

Archiwum Państwowe w Radomiu:

Urząd Gubernialny Radomski do spraw Stowarzyszeń i Związków, sygn. 2, 10, 75, 77, 82, 87.

Archiwum Państwowe w Warszawie:

Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 26, 36, 95, 220, 249, 285, 354, 377, 420, 430, 457, 462, 483, 484, 517, 551, 587, 619, 629, 650, 659, 712, 715, 749, 753, 759, 762, 769, 775, 780, 783, 808, 824, 825, 848, 849, 891, 905, 908, 924, 927, 932, 946, 1067, 1088, 1117, 1125.

Printed sources (Źródła drukowane)

Kalendarz Zagłębia Dąbrowskiego na rok przestępny 1912, Sosnowiec 1912.

Obzor Petrokovskoy gubernii za 1901 god. (Prilozheniye k Vsepoddanneyshemu otchetu), Petrokov 1902 [*Обзор Петроковской губернии за 1901 год. (Приложение к Всеподданнейшему отчету)*], Петроков 1902].

Towarzystwo „Pomoc Sieroca” (wybór sprawozdań 1910–1934), oprac. I. Merżan, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1976, 3 (99).

Studies (Opracowania)

Badziak, K., Walicki J., *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi do 1939 roku*, Łódź 2002.

Dobroński A., *Łomża w latach 1866–1918, Łomża–Białystok* 1993.

Jakubowski Z., *Częstochowscy Żydzi. Charakterystyka problematyki i perspektywy badań*, w: *Z dziejów Żydów w Częstochowie*, red. Z. Jakubowski, współpr. S. Podobiński, Częstochowa 2002.

- Jaworski W., *Towarzystwa pomocy materialnej uczniom i studentom w Królestwie Polskim (1881–1914)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2010, 1–2 (207–208).
- Kępski C., *Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Dobroczynności w latach 1899–1918*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1990, 3–4 (155–156).
- Kępski C., *Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815–1914)*, Lublin 1993.
- Kroszczor H., Zabłotniak R., *Żydowskie Towarzystwo Przeciwgruźlicze „Brijus-Zdrowie”*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, 1 (89).
- Książek M., *Dzieje dobroczynności w Kielcach w XIX i początkach XX wieku*, Kielce 2016.
- Puś W., *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793–1914*, Łódź 2001.
- Pytlas S., *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994.
- Sikorska-Kowalska M., *Kierunki i formy działalności dobroczynnej na rzecz kobiet w wielkich miastach Królestwa Polskiego. Od dobroczynności do wsparcia społecznego*, w: *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*, red. M. Przeniosło, Kielce 2008.
- Szymański J., *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, Warszawa 1993.
- Tomaszewicz A., *Dobroczynność w guberni kaliskiej 1864–1914*, Łódź 2010.
- Tomaszewicz A., *Prowincjonalne towarzystwa dobroczynności w guberni kaliskiej do 1914 roku*, w: *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, t. 3, red. W. Puś, Łódź 2005.
- Urbański K., *Czas pionierów, czyli społeczność żydowska w Kielcach w latach 1863–1904*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1988, 1–2 (145–146).
- Urbański K., Blumenfeld R., *Słownik historii kieleckich Żydów*, Kielce 1995.
- Woźniak K., *Brzeziny w czasach zaborów*, w: *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 roku*, red. K. Bądzia, Łódź–Brzeziny 1997.
- Zabłotniak R., *Towarzystwo Opieki nad Nerwowo i Umysłowo Chorymi Żydami w Warszawie (1906–1939)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1981, 1 (117).

NOTA O AUTORZE

Wojciech Jaworski – doktor nauk humanistycznych. Zainteresowania badawcze: dzieje życia społeczno-politycznego na ziemiach polskich w latach 1864–1970, w tym szczególnie ruchu syjonistycznego oraz ludności żydowskiej na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim.

ABOUT THE AUTHOR

Wojciech Jaworski – PhD, his research interests include: history of social and political life in Poland in 1864–1970, particularly the Zionist movement and the Jewish population in Upper Silesia and in the Dąbrowa Basin.